

HƏNƏFİ ZEYNALLI'NIN AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN TOPLANMASI, TƏRTİBİ VƏ NƏŞRİNDƏ ROLÜ

The Role of Hanafi Zeynalli in Collecting, Compiling and Publication of Azerbaijan Folklore

Xəzangül MƏMMƏDOVA*

Abstract: *The article dedicates to the folklore activity of Hanafi Zeynalli who had a great role in Azerbaijan folklore study. In 1930-1935 years Hanafi Zeynalli was the chief of the folklore chair at the department of literature at Azerbaijan State Scientific-Investigation Institute, the chairman of the department language and literature of Azerbaijan branch of past USSR. In those years the role of H. Zeynalli in collecting, compiling and publication of Azerbaijan folklore was great. In the article the activity of H. Zeynalli in this sphere is studied and investigated.*

Keywords: *Hanafi Zeynalli, the science of folklore study, "The society of Azerbaijan investigation and study", bayati (quatrain), folklore collector*

Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da folklorşünaslıq elmi son dövrlərdə yaranmışdır. Bu da təbii bir hal idi. Çünki xalq ədəbiyyatının kütləvi surətdə toplanıb nəşr olunması XIX əsrin ilk dövrlərinə təsadüf etdiyindən, onu öyrənən və tədqiq edən folklorşünaslıq elmi də elə bu illərdə yaranmışdır. Xalq ədəbiyyatının-folklorun öyrənilməsinə ilk təşəbbüslər əvvəlcə Avropada göstərilə də, sonralar bütün ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda da buna cəhdlər edilmişdir. Zaman keçdikcə folklorun toplanması və tədqiqi ilə məşğul olan ziyalılar, alimlər, folklorşünaslar meydana gəlməyə başladı. Belə folklorşünaslardan biri də Hənəfi Zeynalli olmuşdur.

Hənəfi Baba oğlu Zeynalli 1896-cı ildə Bakı şəhərində, dəmirçi-nalbənd ailəsində anadan olmuşdur. Babası nalbənd Zeynalabdin bütün Abşeron yarımadasında, o cümlədən, Mərdəkan kəndində mahir sənətkar kimi tanınmışdır. Hənəfi altı yaşında ikən atası vəfat etmişdir. O, kiçik yaşlarından anasının himayəsində yaşamışdır. Ailənin bütün ağırlığı hələ uşaq ikən onun üzərinə düşmüşdür.

---

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu

Hənəfi yeddinci rus-tatar məktəbinə girmiş, on iki yaşında məktəbdə oxuya-oxuya ailəsini dolandırmaq, bir parça çörək qazanmaq üçün çəkmə silməklə, qəzet satmaqla məşğul olmuşdur. Uşaqlıqdan çox dözümlü və inadkar olan Hənəfi rus-tatar məktəbini bitirdikdən sonra Bakıda Alekseyev adına 3 nömrəli ali-ibtidai məktəbdə təhsilini davam etdirir. 1916-cı ildə oranı uğurla bitirən H. Zeynallı Moskva-Nijniqorod dəmiryol baş idarəsində işləməklə yanaşı, imtahan verib müsəqibə yolu ilə ali-texniki məktəbə (indiki Bayman adına) daxil olur. Bu illərdə o, tələbələrin coşğun həyatı, gizli inqilabi fəaliyyətləri ilə yaxından tanış olur və fəal tələbə-inqilabçılardan birinə çevrilir. Buna görə də onu institutun ikinci kursundan xaric edirlər.

H. Zeynallı 1920-ci ilin yanvarında İstanbul universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almağa başlayır. Lakin Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə əlaqədar olaraq partiya və sovet idarələrində işləmək üçün həmin ilin iyul ayında Türkiyədən geri çağırılır. 1920-22-ci illərdə respublikanın ictimai həyatında yaxından iştirak edən H. Zeynallı işgüzarlığı və gözəl təşkilatçılıq bacarığı ilə Göyçay, Salyan, Muğan və Şamaxı qəzalarında partiya və sovet orqanların yaranmasında iştirak etmiş, məktəbdənkənar və kənddə iş şöbələrində müdir işləmiş, keçmiş Xalq Maarif Komissarlığı kollegiyasının üzvü olmuş və burada məktəbdənkənar şöbəyə rəhbərlik etmişdir. O, 1921-22-ci illərdə keçmiş "Kommunist" qəzetinin redaksiya heyətinin üzvü, keçmiş Şuşa qəza partiya komitəsinin katibi olmuş, sonra isə Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Şurasının orqanı olan "Zəhmət" qəzetinin redaktoru vəzifəsində çalışmışdır.

H. Zeynallı 1922-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olub, 1927-ci ildə oranı birinci dərəcəli diplomla qutararaq hərbi xəstəxana həkimi adı almışdır. 1927-ci tədris ilində ADU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasına (keçmiş şərqi fakültəsinə), daha sonra Ali Pədoqoji İnstitutuna elmi işçi təyin edilmişdir. O, ilk vaxtlar professorlardan B. Çobanzadənin, S. Vasilyevin, T. Berinin, A. Baqrinin və b. rəhbəriyi tələbələrə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, dünya ədəbiyyatı tarixi fənlərindən mühazirələr oxumuşdur. O, elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, elmi-ədəbi yaradıcılıqla da məşğul olur. 1922-ci ildən dövrü mətbuatda elmi-tənqidi məqalələrini dərc etdirir. H. Zeynallı 1924-29-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının baş redaktoru olmuşdur. 1930-1935-ci illərdə o, Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun ədəbiyyat bölməsində folklor şöbəsinin rəhbəri olmuşdur. H. Zeynallı keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının dil və ədəbiyyat şöbəsinin müdiri, bu şöbə akademiyanın nəzdində instituta çevrildikdən sonra isə müxtəlif vaxtlarda folklor şöbəsinin müdiri, elmi katib, direktor müavini," Azərbaycan tədqiq və tətəbbö cəmiyyəti

“ndə folklor komissiyasının sədri, 1936-cı ilin sentyabrında AZFAN-ın yanında Baş Mətbuat Müvəkkili vəzifəsində işləmişdir. (1, s 305;3, s. 36-37).

“Azərbaycan tədqiq və tətəbbö cəmiyyəti” 1923-cü il noyabrın ikisində təsis edilmişdir. İlk növbədə cəmiyyətin üç əsas şöbəsi işə başlamışdı. Bu şöbələr aşağıdakılardır: Tarix və etnoqrafiya, təbiyyət, iqtisadiyyat. Xalq ədəbiyyat sahəsində çalışan şəxslərdən iriləri cəmiyyətin tərkibində prof. A. Baqri, H. Zeynallı, V. Xuluflu, A. Subhanverdixanov, yazıçılarımızdan C. Məmmədquluzadə, Ə. Haqverdiyev və başqaları var idi. Cəmiyyətin tərkibində olan müxtəlif seksiya və komissiyalar az bir müddət içərisində Azərbaycanın rayonlarına ekspedisiyaya gedirlər. Azərbaycanın müxtəlif yerlərində olan abidə, qala arxeoloji tikintilər öyrənilirdi. Bu abidələrlə əlaqədar müxtəlif əfsanə və rəvayətlər də öyrənilib mətbuatda dərc edilirdi. Bu işləri çox geniş miqyasda, kütləvi şəkildə aparmaq üçün cəmiyyətin mümkün olan bütün vasitələrə əl atır, geniş tələbə, müəllim kollektivini bu işə cəlb edirdi. Bunun üçün xüsusi ölkəşünaslıq kursları təşkil edilmişdi. Sonralar cəmiyyətin “Xəbərlər” i nəşr olunmağa başlamışdır.” Xəbərlər” həm rus, həm də Azərbaycan dilində çıxırdı” (2, 55).

1923-cü ildə “Azərbaycan Ədib və Şairlər İttifaqı” Rəyasət Heyətinin sədr müavini seçilən H. Zeynallının 1920-ci illərdə folklorun toplanması və nəşri sahəsində də böyük xidmətləri olmuşdur. O, həm folklor toplayıcısı kimi topladığı materialları ayrıca kitabça şəkilində nəşr etdirir, həm də folklor nəzəriyyəçisi kimi çox mühüm nəzəri əhəmiyyəti olan məqalələr yazırdı.

Folklorumuzu toplamaq və nəşr etmək işinin təşəbbüskarlarından olan H. Zeynallı şifahi xalq yaradıcılığının daha da inkişaf etməsinə, onun elmi-nəzəri məsələlərinin aydınlaşdırılmasına çalışan ilk görkəmli folklorşünas-almimlərimizdəndir. Keçmiş” Kommunist” qəzetində və ona əlavə çıxan “Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar” adlı ədəbi səhifələrdə H. Zeynallı şifahi xalq ədəbiyyatını və onun xüsusiyyətlərini səciyyələndirən “Həyat və sənət” (1923),” Xəvas və əvam ədəbiyyatı” (1923) məqalələrini dərc etdirmişdir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının çox yayılmış janrlarından olan bayatılar, manilər, atalar sözü, tapmacalar, dastanlar ağızdan-ağıza keçə-keçə əsrlərlə yaşamışdır. Xalq ədəbiyyatının bu nümunələrinin toplanıb tədqiq edilməsi xalqımızın keçmiş olduğu iqtisadi həyatı, tarixi hadisələri onun istək və arzularını, ən-ənələrini, içtimai fikrini, təfəkkür tərzini öyrənmək üçün geniş imkan açır. Buna görə də 20-ci illərdə Azərbaycan xalq ədəbiyyatının nəşri işinə böyük əhəmiyyət verilirdi. Bu sahədə H. Zeynallının xidməti daha çox diqqəti cəlb edir. O, bir tərəfdən toplanmış zəngin materialların küll halında nəşrinə çalışır, redaktə edir, digər tərəfdən isə bu kitablara müqəddimələr yazaraq əldə olunmuş naliyyətləri qiymətləndirirdi.

Azərbaycan folklorşünaslığı sahəsində onun bu xidməti 1922-1936-cı illər dövrü mətbuatında dərc olunmuş məqalələrində aydın nəzərə çarpır. Bu sahədə yazdığı əsərlərdə folklorşünaslığın mühüm elmi-nəzəri məsələləri, onun toplanması və tədqiq prinsipləri aydınlaşdırılır (3, 38).

Xalq ədəbiyyatının ən geniş yayılmış janrlarından biri bayatılardır. Bayatı Azərbaycan folklorunun qədim janrlarındandır. Xalq həyatının bütün sahələrini özündə əks etdirən oynaq, dərin məzmunlu, yüksək fəlsəfi fikirlərlə dolu olan bu lirik şeirlərdən şifahi ədəbiyyatla yanaşı, yazılı ədəbiyyatda da istifadə edilir. Bayatıların bu xüsusiyyətləri H. Zeynallının tədqiqlərində ilk dəfə ətraflı araşdırılmışdır. 1925-ci ildə “Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyəti” tərəfindən çap edilmiş “Azərbaycan xalq ədəbiyyatından.” Bayatılar” adlı birinci kitaba yazdığı müqəddiməsində H. Zeynallı qeyd edirdi ki, bu kitabça” gələcəkdə bu yolda görülməli işlərin birinci addımıdır”. Tədqiqatçı bu toplanmış nümunələri xalqımızın məişətini, mədəniyyətini, müxtəlif sahələrini aydınlaşdırmağa imkan verən maraqlı mənbə kimi qiymətləndirirdi. Burada bayatılarla yanaşı manilərinin də ideya bədii xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilirdi. Bu kitabla əlaqədar olaraq H. Zeynallı bayatıların, ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması və tərtibi prinsiplərinin üzərində dayanır və onların tərtibatı üçün sistem müəyyənləşdirməyə çalışırdı (6).

H. Zeynallı “Azərbaycanı tədqiq və tətəbbö cəmiyyət” ində folklor komissiyasının sədri və Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialında folklor şöbəsinin rəhbəri olması ilə əlaqədar olaraq tez-tez Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına ekspedisiyalar təşkil etmiş və folklorumuzun müxtəlif janrlarını toplamaqla məşğul olmuşdur. Bu görkəmli alim 40 illik ömrünün 20 ildən çoxunu folklorun, klassik və müasir ədəbiyyatın öyrənilməsinə, folklorun toplanmasına, tədqiqinə və bir sıra nəzəri məsələlərin araşdırılmasına həsr etmişdir.

1926-cı ildə H. Zeynallının” Azərbaycan atalar sözü və məsəlləri” kitabı (4) nəşr edilmişdir. Bu kitab həmin dövrə qədər çap edilən bütün folklor kitablarından öz elmi prinsipləri ilə seçilir. H. Zeynallı Azərbaycanda nəşr edilən bütün atalar sözlərini nəzərdən keçirmiş və mənbələrini göstərməklə, onları öz kitabına daxil etmişdir.” Atalar sözü və məsəllər” kitabı böyük bir müqəddimə ilə başlayır. Bu müqəddimə H. Zeynallının xalq ədəbiyyatının bir çox nəzəri məsələlərini dərinlən bildiyini sübut edir. Burada o, yalnız atalar sözlərindən deyil, ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatından, onun mənşəyindən, janrlarından söhbət açır. H. Zeynallı xalq ədəbiyyatını mənzum və mənşur qisimlərə bölür. Bayatı, mahnı, ağı, bağlama, beşikbaşı, meyxana, tərifnamə mənşur qismə; nağıllar, dastanlar, qaravəllilər, təmsillər, ofsunlar, tapmacalar, atalar sözləri isə mənşur qismə aid

edilir. H. Zeynalli göstərir ki, bu bölgünü apararkən o, rus şifahi xalq ədəbiyyatı tədqiqatının təcrübəsindən istifadə etmişdir.

H. Zeynalli atalar sözü, zərbü-məsəl, onların fərqli və oxşar cəhətləri, forma xüsusiyyətləri barədə kitabın müqəddiməsində geniş məlumat verir. O, həmçinin müqəddimədə bu nümunələri necə topladığı, haradan və kimlərdən yazdığı haqqında da məlumat verir. Aydın olur ki, H. Zeynalli XIX əsrdən başlayaraq bütün mənbələri araşdırmışdır. Kitabdakı nümunələri o, F. Köçərli, R. Əfəndiyev, S. Qənizadə və başqalarının kitablarından, SMOMPK-in nömrələrindən, “Məktəb” məcmuələrindən toplanmış, bir çox nümunələri isə şəxsən Qasım Qasimov, Əlisgəndər Cəfərov, Fərhad Ağazadə, Əbülqasim Hüseynzadə və başqalarından almışdır. Beləliklə, müəyyən elmi prinsiplərə əsaslanan kamil və mükəmməl bir kitab meydana çıxmışdır.

Kitabın əhəmiyyəti bir də o idi ki, burada təkcə atalar sözü və məsəllərdən deyil, həm də xalq ədəbiyyatının digər janrlarından söhbət açılır, onun bir çox nəzəri məsəlləri dərinlən təhlil olunur və yeni elmi mülahizələr irəli sürülür. Burada H. Zeynalli xalq ədəbiyyatımızı mənzum və mənsur qisimlərə bölməyə çalışır. O, bayatı, mani, ağı, bağlama, beşikbaşı, meyxana və tərifnamələri mənzum, nağıllar, dastanlar, qaravəllilər, təmsillər, ofsunlar, tapmacalar, atalar sözü və məsəlləri isə mənsur qismə aid edir.

Məlumdur ki, atalar sözü və məsəllər bir-birinə çox yaxındır. Onları bir-birindən ayırmaq bəzən çətinlik törədir. Lakin onları fərqləndirən cəhətlər də vardır. Bu barədə müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bir çox tədqiqatçılar bu fərqləri onların qrammatik quruluşunda görmüş, bəziləri isə bu bu fərqi onların həcmcə kiçik və ya böyük olmalarında axtarmışlar. Məşhur rus dilçisi, atalar sözü və məsəllərin tədqiqatçısı V. İ. Dal bu barədə belə yazırdı: “Məsəl naxalq arasında gəzən, ancaq hələ tamam atalar sözü təşkil etməyən, səlist, qısa danışıqdır. Xalq dilində, ifadələrdə qəbul olunmuş nəsihətlər, şərti danışıq tərz, adi ifadə üsuludur” (8, 395).

H. Zeynalli isə “Azərbaycan atalar sözü” kitabında bu janra iki mövqedən yanaşmışdır. Birincisi, o, bu janrı şəkli xüsusiyyətlərinə görə iki yerə ayırır: 1) ” Zərbül-məsəl” və ya sadəcə olaraq “məsəl” ; 2) Adi sözlər və ya “savlar”

İkincisi; H. Zeynalli atalar sözü və məsəlləri mənə fərqi görə bir-birindən ayırır. Müəllifə görə onların bir çoxunda bitmiş bir fikir, hökm olur, bəzilərində isə fikir dolayı yolla verilir. Buna görə də belə nümunələrdə əsl mənə çıxarmağa və fikri tamamlamağa ehtiyac duyulur.

Bu kitabdan sonra, 1928-ci ildə H. Zeynallı “Azərbaycan tapmacaları” kitabını nəşr etdirir. Bu kitab da əvvəlki kitab kimi müəyyən elmi prinsiplər əsasında tərtib edilmişdir. H. Zeynallı tapmacalar haqqında Rusiya və Avropada çap olunan kitabları diqqətlə araşdırmış, onların tərtib prinsiplərini yoxlamış və bu kitabların yaxşı cəhətlərindən istifadə etmişdir. Müəllif kitabda nömrə ilə 760 tapmaca yerləşdirmiş və onların cavablarını kitabın sonunda vermişdir. H. Zeynallı kitaba böyük bir müqəddimə də yazmışdır. Burada tapmacalar haqqında deyilən fikirlərin hamısı Azərbaycan folklorşünaslığı üçün yeni idi. H. Zeynallı tapmacaları ayrıca deyil, Azərbaycan folklorunun başqa janrları ilə, xüsusilə, atalar sözləri və bayatılarla sıx əlaqədə təhlil edir. Müəllif göstərir ki, tapmacalarda iki tərəf olur; özü, bir də onun cavabı. Beləliklə, tapmacalar iki və daha artıq şəxs arasında mükəllimə şəklində meydana gəlmişdir. Buna görə də H. Zeynallı göstərir ki, tapmaca atalar sözünə, bayatıya, mainlyə nisbətən daha çox kollektivlik xüsusiyyətinə malikdir. Yəni tapmacalar məclislərdə, şənliklərdə, tapmaca gecələrində kollektiv tərəfindən yaradılmışdır (5).

1935-ci ildə Azərbaycan nağıllarını tərtib edərək H. Zeynallı rus dilində nəşr etdirir. Kitabı görkəmli rus folklorşünası, professor M. Y. Sokolov redaktə edir. H. Zeynallının rus oxucuları üçün tərtib etdiyi bu nağıllar kitabının müqəddiməsində Azərbaycan nağıllarında ölüm-dirim mübarizəsi aparən xeyir və şər qüvvələr haqqında verdiyi məlumatlar olduqca maraqlıdır.

Bir sıra nəzəri məqalələrin də müəllifi də H. Zeynallı olmuşdur: “Xalq ağız ədəbiyyatı”, “Azərbaycan el ədəbiyyatı”, “Oktyabr inqilabı və Azərbaycan folkloru” və s. Bunların içərisində “Xalq ağız ədəbiyyatı” (6, 219-248) və “Oktyabr inqilabı və Azərbaycan folkloru” məqalələri, xüsusilə, diqqətəlayiqdir (7, 68)

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının toplanması, çap olunma və öyrənilmə məsələlərinə də H. Zeynallı diqqətlə yanaşmışdır. O, folklor nümunələrinin toplanmasının nəzəri-elmi prinsip və üsullarına dair müsbət fikirlər söyləmişdir. Müəllif bu barədə belə yazırdı: “Toplayanlar (folklor-X. M) geniş xalq kütləsi içərisinə girərək bu materialları olduğu kimi yazıya almayıblar. Yəni hər bir yerin özünəməxsus bir leksikonu, şivəsi olduğu halda buna fikir verilmir” (5, 2).

H. Zeynallının fikrinə görə “Materialların toplandığı yerin etnoqrafiyasını, coğrafiyasını” təsvir etmək lazımdır. Çünki toplanan materialların hansı ərazidə yayıldığıнын elm üçün əhəmiyyəti vardır. Çünki hər məhəllənin özünəməxsus ayrı-ayrı ədəbiyyat forması və məzmunu görünür. Bir yerdən digər yerə keçən mənzum və mənsur parçalar, dastan və hekayələr mütləq o yerin yaçayışına uyğun bir hala gəlir... Buna görə də toplanmış materialların hansı kənddən, hansı qəzadan, o yerin

hansı təbiətə malik olmasından, kimdən:gəncdən ya qocadan toplandığının əhəmiyyəti vardır” (5, 3-4).

İndi folklorşünas alim V. Vəliyevin folklorun toplanması haqqında fikirlərinə nəzər salaq:” Yazıya alınan folklor nümunələri onu danışan şəxsin dediyi kimi yazılmalıdır. Sözləri müasir ədəbi dilin normalarına salmaq, cümlələri düzəltmək, qətiyyənlər məsləhət görülmür. əgər yazıya alınan mətdə anlaşılmaz sözlərə təsadüf edilərsə, onun mənası yalnız yazı qurtardıqdan sonra aydınlaşdırılmalıdır. Toplayıcı yerli dialektə olan sözlərə xüsusi diqqət yetirməli, onların ayrıca lüğətini tərtib etməlidir” (7, 408).

Göründüyü kimi, H. Zeynallının folklorun toplanması haqqında mülahizələri, eləcə də folklorun janrları haqqındakı nəzəri fikirləri bu gün də öz əhəmiyyətini və aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Buna görə də H. Zeynallının folklorşünaslıq fəaliyyəti gələcəkdə də diqqətlə araşdırılmalı, onun folklorla, eləcə də klassik ədəbiyyatla bağlı əsərləri geniş tədqiqata cəlb edilməlidir.

Ədəbiyyat.

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1980
2. P. Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, “Maarif”, 1981
3. Y. Əliyev. Azərbaycan folklorşünaslıq elminin tarixi. Bakı, 1999
4. H. Zeynallı. Azərbaycan folklorşünaslıq elminin tarixi. Bakı, 1926
5. H. Zeynallı. Azərbaycan tapmacaları. Bakı, Azərnəşr, 1928
6. H. Zeynallı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1983
7. V. Vəliyev. Azərbaycan folkloru. Bakı, Maarif, 1985
8. В. И. Даль. Толковый словарь, т-III, Москва, 1912